

Thienemann és Fónagy: két magyar változat a tudattalan megtalálására a nyelvben

Faluvégi Katalin¹ – Pléh Csaba²

¹ Pécsi Tudományegyetem, Pszichológia Doktori Iskola,
Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program

² Közép-európai Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék

The paper discusses the ideas of two linguistically trained Hungarian psychoanalysts, Tivadar Thass-Thienemann and Iván Fónagy, with their similarities and divergences. Both were Hungarian-trained later emigrants who had started their academic career in their homeland. Thienemann, of *Ungarndeutsch* descent, was a Germanist with a classical philological training, who became interested in psychoanalysis only after his emigration. Fónagy, on the other hand, was a trained psychoanalyst and a structural linguist active in both domains while still in Hungary. Both became interested in a psychoanalytic interpretation of language.

Thienemann's favourite domain was the origin of words, the history of meaning and the process of symbolisation. His main concern was to include sexual motivations when examining the lexicon.

Fónagy was a committed structuralist, combining Saussure and the Prague School. He tried to show the presence of emotional motivations throughout the entire complexity of the language system, at the level of phonetic articulation, lexical, semantic, and syntactic choices. The term *double coding* is used by Fónagy to account for this unconscious motivation. Propositional content, the descriptive function of language (the first coding) is always accompanied by the expressive function, a second coding, a second articulation.

Comparing the two approaches, Thienemann showed preference for a combination of an associative language model with psychoanalytic symbolisation, while Fónagy advocated a structural psychoanalytic approach to the use, structure, and origin of language.

Keywords: unconscious in language, etymologies, structuralism and psychoanalysis, double coding in language

Kulcsszavak: a tudattalan a nyelvben, etimológia, strukturalizmus és pszichoanalízis, a nyelv kettős kódolása

Dolgozatunkban azt szeretnénk bemutatni, hogyan találkozhat két tudomány: a nyelvészet és a pszichoanalízis a nyelv vizsgálatában. A téma néhány lehetséges kapcsolódási pontját felvillantó, általános tájékozódást szolgáló bevezetőt követően két tudós, Thienemann Tivadar és Fónagy

Iván kísérletét vázoljuk föl a két tudomány közelítésére és arra, hogy az eltérő szempontok hogyan gazdagíthatják kölcsönösen egymást.

1. A nyelvész és a nyelv – a pszichoanalízis nézőpontjából

Trivialitás, hogy a nyelvész a tudományágán belül is megnyilvánuló egyre erősebb szakosodásnak megfelelően foglalkozik valamely konkrét területtel. Mi itt a nyelvész érdeklődési körével kapcsolatban a témánk szempontjából nem egy tematikus fejezetre (hangtan, szemantika stb.) térünk ki, hanem két releváns szempontra: a nyelv rendszerszerűsége és dinamikus voltának tételezése fontos kapcsolatokat teremtett a pszichoanalitikusok gondolatmeneteivel.

A nyelvtudomány első önálló korát, a 19. század második felét az (összehasonlító-)történeti nyelvészet és ennek hangsúlyosan természettudományos alapú megközelítése uralta. A száz év folyamán persze mind a nyelv történeti felfogása, mind pedig a természettudományos alapon nyugvó gondolkodásmód változott. Míg a század első felében az ógrammatikusok (Franz Bopp, a Grimm-testvérek, különösen Jacob Grimm, Wilhelm von Humboldt stb.) a nyelvek (összehasonlító-)történeti vizsgálatát fokozatosan Darwin hatása alá kerülve, mint Schleicher (1863), biológiai-organikus alapon képzelték el, addig a század második felében az újgrammatikusok (Hermann Osthoff, Karl Brugmann, Hermann Paul, Karl Verner stb.) a nyelv történetét főleg a fizika (és a geológia!) törvényszerűségei alapján próbálták értelmezni, illetve egyetemes pszichológiai elvekkel magyarázták.

Bár merőben más érvelés alapján, mind az ó-, mind az újgrammatikusok keresték valamiféle rendszerszerűség nyomait a nyelv működésében. Ekként fogható föl például, hogy az ógrammatikusok nyelvcsaládokban gondolkodtak, és az egy családhoz tartozó nyelvek elemzését és összehasonlítását átfogóan, morfológiai alapon kísérelték meg. Ugyanígy, a német nyelv szókincsének rendszeres feldolgozását tűzte ki céljául a Grimm-testvérek *Deutsches Wörterbuch*-ja. Az újgrammatikusok ezzel szemben a nyelvet a hangváltozások és az egyéni nyelvhasználat megfigyelésével, ezen belül a mentális momentumok hangsúlyozásával vizsgálták, és a hangváltozásokban (sőt, az azok alól való kivételekben), valamint a változások mozgatóerőiben próbálták a rendszerszerűséget megragadni (Levelt 2013; Pléh 2014a).

Még szembeszökőbb másik kiemelt szempontunk, a dinamicitás jelenléte a 19. századi nyelvészet közelítésmódjában: az ógrammatikusok

– az élő szervezethez hasonlóan – fejlődést és hanyatlást láttak a nyelvek életében, az újgrammatikusok pedig a nyelvi változások törvényszerűségeit kutatták, de szintén az idői dinamicitás történeti értelmében (Levelt 2013; Pléh 2014a).

A 20. század első évtizedeiben a nyelvek története iránti érdeklődést mindinkább háttérbe szorította a nyelvek szerkezetének a feltárása, és ezáltal új módon érvényesült a nyelv rendszerszerű és dinamikus voltának a hangsúlyozása. A nyelv rendszerszerűségének és szerkezetének kutatását hagyományosan Saussure (1916) munkásságával és – ezt követően – a különböző strukturalista iskolák tevékenységével kapcsolják össze.

A különböző strukturalista iskolák kutatási érdeklődése a nyelv más-más működési területeire koncentrált (genfi strukturalisták: Saussure koncepciójának rendszerezése, finomítása; prágai strukturalisták: fonológia, mondattan; koppenhágai strukturalisták: Saussure gondolatainak további értelmezése, kísérlet a nyelv matematikai modellálására; amerikai leíró strukturalisták: alaktan), s az európaiak mentalizmusával az amerikaiaknak a nyelvet szigorúan viselkedéses elven alapuló magyarázata állt szemben. Abban ugyanakkor osztoztak, hogy a nyelvet világosan megragadható, egzakt formai kritériumok alapján leírható strukturális szerveződésű entitásként kezelték. A nyelv formai leírásának az egységei a nyelvi jelek, amelyek egymáshoz való viszonyukban rendszert alkotnak. Ez azért lesz releváns, mert a korai pszichoanalitikusok sokkal inkább a nyelv asszociatív modelljéből, az újgrammatikusok asszociatív mentalizmusából indultak ki, amikor például a szóvétségi folyamatokat elemezték (Freud 1901/1958).

A nyelvi jel működése két oldal: a jelölő hangsor (jelentő) és a jelölt tárgy (jelentett) egymáshoz rendeléséhez kötött. Ez az egymáshoz rendelés strukturalista olvasatban csak önkényes lehet, azaz a nyelv önkényes jelek rendszere. Ennek a tételnek a kapcsán azonban számos kérdés vetődik föl. Ilyenek többek között: állhat-e valamely nyelv csupán önkényes jelekből, vagy beszüremkedhetnek-e nem-önkényes kifejezőelemek is? Fónagy Iván a pszichoanalízisre is kikacsintva értelmezte a Saussure-eredetű önkényesség jeltani és szociológiai oldalát. „Az önkényes (*arbitraire*) és konvencionális (*conventionnel*) szót szinonimákként használja Saussure, s így használják más szerzők is, holott a két fogalom csak részben fedi egymást. Ha a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő hangsor (vagy más érzékelhető jelenség) között nincsen természetes kapcsolat, ha

önkényes a jel, akkor nyilvánvaló, hogy megállapodás nélkül nem lenne érthető, nem válhatott volna jellé. Az önkényes jel tehát szükségképpen konvencionális. De nemcsak az önkényes jel konvencionális. Érvényes jellé éppen a társadalmi megállapodás, a kodifikálás révén válik a hang-sor, az íráskép, a zászlólengetés, akár van, akár nincs természetes kapcsolat a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő érzéki jelenség között. (Nyelvi jelek konvencionális voltáról beszélni tautológia.) A jel konvencionális jellegéből tehát nem következik a jel önkényes volta, mivel nem csak az önkényes jel konvencionális. A morfémákból alkotott új jelek (képzett vagy összetett szavak) sohasem önkényesek és mindig konvencionálisak, s ugyanez áll a jelentésátvitellel létrehozott új szavakra. A kifejező (affektív) fonémaváltozatok ugyanolyan konvencionálisak, mint a kontextuális (kombinatorikus) fonémaváltozatok” (Fónagy 1966: 69, kiemelések az eredetiben).

Ezzel összefüggésben is felvetődik a nyelvi funkciók kérdése, s ezen belül az érzelemkifejezés a nyelvben. Hogyan érhető el, hogy a nyelv élő és dinamikus maradjon (és ezzel betölthesse a funkcióját), hiszen az önkényesség statikusságot, rigiditást is sugallna?

Dolgozatunk egyik kulcsfigurájának, Fónagy Ivánnak a munkássága választ ad erre a kérdésre, amikor a nyelvi változást a nem-önkényességhez, motiváltságához való visszatérés és az önkényesség, motiválatlanság irányába való mozgás dinamicitásaként írja le, s ezt a nyelv teljes rendszerében, a fonémaszinttől a nyelvi funkciókig kimutatja. Másik „főszereplőnk”, Thienemann Tivadar életművének egy része pedig, ha erősen eltérő tudományos háttérrel és terminológiával is, a szójelentés felől közelítve kínál lehetséges magyarázatot (részletesen l. majd a róluk szóló fejezetekben).

2. Hogyan tekint a nyelvre a pszichoanalitikus?

A pszichoanalitikus hagyomány a kezdetektől fogva legalább két tekintetben összekapcsolódott a nyelvvel. Az első a kommunikatív dimenzió. A „talking cure” kifejezés első említésétől kezdve hittek az irányzat képviselői abban, hogy a lélekgyógyításra mód van a terápia során végbemenő interakción keresztül. A második mozzanat a pszichoanalízisben feltárt, de egész életünket átható szimbolikus elem. Az álomértelmezés s nem sokkal később a szótévesztések feldolgozása azon az ígéreten alapult, hogy rejtett mentális folyamatainknak sajátos ikoni-

kus és/vagy szimbolikus viszonya van képeinkkel s szavainkkal. A pszichoanalitikus feladata ennek a szimbolikus kapcsolatnak a feltárása.

Freud több első nemzedékbeli tanítványa vagy követője (Ferenczi, Spielrein, Hollós) ezt a szimbolizációs mozzanatot követve élénk érdeklődést mutatott a nyelv és nyelvészet iránt. Főleg az érdekelte őket, hogy rámutassanak a tudattalan motiváció nyomaira a nyelvi formában és használatban, azon spekulálva, hogy ez hogyan kapcsolódik a nyelv filogeneziséhez és ontogeneziséhez.

Ezeknek a „nyelvész pszichoanalitikusok”-nak a gondolkodását épp az teszi egyedivé, hogy miközben Darwin és Haeckel, az evolúciós és a biogenetikus tan feltétlen hívei, vizsgálódásaikban ezt az értelmezési keretet kiegészítik a nem tudatos mozzanatok elemzésével. Egy másik terület, ahol a korabeli mainstream nézeteket (Darwin, Wundt) és saját pszichoanalitikus tudásukat egyesítik, az a nyelv gesztusnyelv → hangzónyelv fejlődési vonalának felvázolása.

Az azóta eltelt 120 év alatt mindkét mozzanat számos izgalmas változáson ment át. A kommunikatív dimenzió érdekes átalakulásaiban az egyik felfogás a pszichoanalízist az irodalomértelmezéshez hasonlítja, mint ahogy Ricoeur (1965) narratív értelmezése elindította, vagy pedig elkerülhetetlenül hermeneutikus vállalkozásnak tekinti, mely Grünbaum (2001) kritikus elemzése szerint nem tud tudományos értelmezést adni.

A kommunikatív jelhasználat kutatása is sokban átalakult a mágneses hangrögzítés megjelenésének hatására. Eközben azonban megmaradt az az elkötelezettség, hogy a pszichoanalitikusok számára a nyelv elsősorban a tudattalan konfliktusok kifejezőeszközeként fontos, jelelméletileg ott, ahol megtörik a motiválatlanság, ahol a jelek ikonikus hasonlósági (pl. szexuális szimbolika), illetve indexikus értelmezést kapnak (a szó mint a konfliktus tünete). Ez összhangban van azzal, hogy a tudattalan sokkal inkább a vizuális, erősebben motivált reprezentáció területe, mintsem a verbális/fogalmi, inkább motiválatlan reprezentációé.

A tudattalan konfliktusok kifejezőeszközeinek kutatása a pszichoanalízis kezdeteiig nyúlik vissza. Freud és tanítványai különös figyelemmel fordultak a tudattalan által átszőtt megnyilvánulásokban, az álomban, az elvétésekben, a tünetekben és a műalkotásokban tetten érhető jelenségek felé. Freud az *Álomfejtés*-ben mélyrehatóan elemzi azokat a gondolkodá-

si mechanizmusokat,¹ amelyek az álomgondolat álomtartalommá alakításában a leggyakrabban megjelennek (Freud 1900/1985: 221–240).

Ahogy a fejezet címe is mutatja (Az álom ábrázoló eszközei), az egyik kulcskérdés itt a mechanizmusok és ezek kifejezőeszközeinek a számba vétele. Az eszközök közt a két legalapvetőbb a sűrítés és az eltolás, de fontosak még az ellentét, a hasonlóság, az egyezés és az érintkezés.

Mindezen eszközök alapos megfigyelése ahhoz a konklúzióhoz vezet Freudot, hogy az ábrázolás módjai meglehetősen sokrétűek, tipizálhatóak és ennek alapján rendszerbe foglalhatóak.

A kifejezőeszközök vizsgálata mellett Freud számára egy/a másik kulcskérdés, hogy az álomban ábrázolódnak-e logikai (pl. oksági, választó stb.) viszonyok. Freud ezen a területen jóval bizonytalanabb, mint az eszközök meghatározásakor, és az álomfejtés egyik feladatát épp abban határozza meg, hogy ezeket a logikai összefüggéseket helyreállítsa (i. m.: 222–223).

Egy másik klasszikus kérdés a használoban keltett érzelmi állapotok és a jelek viszonya, mint a perceptuális elhárítás kutatása is kiemelte, de ott a feldolgozó oldalán (összefoglalásukra l. Pléh 2011, 2018). Mint fél évszázad kutatásait összefoglalva Matthew Erdélyi kiemelte az észlelés, emlékezet és pszichodinamika kapcsolatát, „a megismerés, az észleléstől az emlékezetig, alapvetően konstruktív jellegű. Töredékes valóságunkat úgy strukturáljuk, hogy szegényes töredékes információinkból kihagyunk dolgokat, másokat pedig kidolgozunk. Valóságunkat legátoljuk vagy felfokozzuk különböző okok segítségével és különböző okok miatt. Intellektuálisan és érzelmileg egyaránt értelmezni próbáljuk a valóságot” (Erdélyi 2006: 511).

A nyelvhasználat és a pszichoanalízis közelítésében izgalmas szempont az elméleti tudás és a klinikai gyakorlati használhatóság összekapcsolhatósága.

Az elméleti tudás finomítása mellett már a korai pszichoanalitikusok is felfigyeltek az elméleti alapvetés gyakorlati / klinikai vonatkozásaira azokban az esetekben, amikor pácienseik nyelvhasználatát figyelték meg. Napjaink gyakorló pszichoanalitikusai a terápiás kapcsolatban többféle módon szembesülnek a nyelv kérdéseivel. Pácienseik nyelvi produkciói-

¹ Ahhoz a kérdéshez, hogy a korai pszichoanalitikusok hogyan gondolkodtak ezeknek a gondolkodási mechanizmusoknak és a nyelv keletkezésének és fejlődésének az összefüggéséről, bővebben l. Faluvégi (2018).

ból sok tudást szerezhetnek: következtethetnek a páciens aktuális állapotára, a terápiához és persze a terapeutához való viszonyulására.

Fónagy Iván és gyakorló klinikus fia, Peter Fonagy 1995-ben közös tanulmányt publikáltak, amely a 20. század végéig követi, hogyan használják pszichoanalitikusok terápiás munkájukban a nyelvi megfigyeléseket (Fónagy – Fonagy 1995). Átfogó irodalmi áttekintéssel, saját és mások klinikai megfigyeléseiből származó példákkal szemléltetik ezt, s egyben fölhívják a figyelmet arra is, hogyan lehetne a tapasztalatokat még hatékonyabban a terápia szolgálatába állítani. Illusztrációként Peter Fonagy egy saját klinikai esetét emeljük ki, amely apja egyik kedvenc kutatási területéről, a fonetikából származik.

A példában egy hétéves fiú terápiájának ritmicitását adják vissza hűen a hangképzés sajátosságai.

A gyermek gyenge iskolai teljesítménye és az ott elszenvedett bánatalmazások miatt kerül terápiába. A terápia első szakaszában terapeutájával gyámoltalan kislányt felidéző hangfekvéssel, selypítve beszél.

Ahogy a terápia előrehaladtával a háttérben álló kötődési nehézségek mind inkább tudatosává válnak, úgy „nagyfiúsodik” a hangfekvés, és szorul vissza a selypítés.

Mihelyt azonban a kötődési zavarok valamilyen hatásra (pl. egy álom) újra felidéződnek, a pszichés állapottal együtt a hangképzés is regrediál: visszatér a kislányos hangfekvés és a selypítés (i. m.: 382). A nyelvi megfigyelések és a pszichoanalitikus technika közelítését Peter Fonagy a 21. században is folytatja (vö. különösen Fonagy – Target 2005).

Az elmélet és gyakorlat közelítésének egy másik aspektusa magát az értelmezési technikát befolyásolta.

A hangrögzítés és a pszichoanalitikus kommunikációs értelmezés összekapcsolását már az 1950-es évektől elkezdtek. A klasszikus munkák a tervezés jellemzői, a habozás-hibázás és az érzelmek kapcsolatát vizsgálták, időnként összekapcsolva az érzelmi kódolás kérdését információelméleti megfontolásokkal: ahol több az elakadás és habozás, ott nagyobb a döntési bizonytalanság. Ennek egy része rendszerszerűen indokolt (pl. ritka szavak, komplex szerkezetek), de a pszichoanalitikus számára az az érdekes, amikor ez nem indokolja az elakadást, s ennek megfelelően meg is lehet különböztetni kognitív döntések és érzelem vezérelte beszédtervezést (Goldman – Eisler 1968). A klinikai kiindulású Mahl (1956) azután egy részletes skálát dolgozott ki arra, hogy a tervezés elakadási kognitív jegyek milyen egyéb zavarokkal (javítás, elakadás) és beszédet

zavaró tényezőkkel (köhögés, tüszögés, közbeszólás stb.) együtt járva engedik meg a megkülönböztetést konfliktusos és nem konfliktusos szövegek között. A köhögés, tüszögés, szövegek elnyelése, befejezetlenség inkább érzelmi zavarra, a hezitálás pedig inkább kognitív elakadásra utal.

Az ilyen típusú értelmezést a társalgáselemzéssel kiegészítő új nemzedékének jellegzetes példája Labov és Fanshel (1977; 2001) munkája, mely e területen a máig mértékadó klasszikus. Könyvükben egy aktív pszichodinamikus terápiás helyzetet elemeztek. (Az aktív jelző itt azért fontos, mert a klasszikus pszichoanalízishez képest a terapeuta többet beszélt.) Viszonylag kevés anyagot dolgoztak fel, azt viszont igen mélyrehatóan. Elemzésükből jól látható, hogy Pittenger, Hockett és Danehy (1960) az interjúrögzítést először nyelvészetileg felhasználó könyvének megjelenéséhez képest az 1970-es évekre az értelmezés már nem volt tilalmas, sőt. Labov és Fanshel minden megnyilatkozáshoz igen tüzetes, részben a személyek múltjából, részben a korábbi társalgásból, részben a feltárt társalgási szabályokból származó gazdag értelmezést kapcsolnak. Munkájuk főbb jellemzői:

- gazdag beszédcselekmény-készletet használtak (kérés, kihívás, tagadás, egyetértés stb.), ami segíti az értelmezés nyelvi lehorgonyzását,
- állandó kontextuális értelmezést alkalmaztak, minden megnyilatkozást a kliens múltjához és a beszélgetés egészéhez illesztettek,
- műszeres fonetikai eszközöket használtak a meglepő intonációk elemzésére,
- társalgási szabályokat állítottak fel az értelmezéshez.

A terápiás kapcsolat nyelvhasználati sajátosságainak az elemzése a korai és a mai gyakorló analitikusok között számos szempontból összekötő kapcsolatra tekinthető Bálint Mihály terápiás gyakorlathoz való, ma is aktuális gondolkodásának ugyancsak lényeges eleme, és szemléletesen vet föl a pszichoanalitikus számára releváns kérdéseket. Amikor *Őstörés* című művének első fejezetében a pszichoanalitikus munka két szintjéről ír (Bálint 1967/2012: 12–17), részletesen beszél e két szint nyelvi milyenségéről is. Az ödipális szintről ezt mondja: „Ha valamikor mégis új elnevezést kellene találni erre a szintre, feltehetően az elfogadott, konvencionális vagy felnőttnyelv szintjének nevezném” (i. m.: 16). A másik szintnek, az őstörésnek az egyik jellemzője éppen az, hogy felnőttnyelv „gyakran hasznavehetetlen vagy félrevezető az itt zajló események leírá-

sára, hiszen a szavaknak még nincs feltétlenül egyezményes jelentésük” (i. m.: 17).

A két szint kommunikációjának legfőbb eltérése a fentiek alapján abban ragadható meg, hogy a szavak konvencionális, illetve nem konvencionális jelentéssel bírnak. Bálint a konvencionalitást/egyezményességet az önkényesség szinonimáiként kezeli. Az önkényesség–nem-önkényesség kérdése nála is lényeges szempont.

Bálint hozzáfűzi, hogy az őstörés szintjén „az analitikus legkönnyebb megjegyzése, taglejtése vagy mozdulata jelentőséggel telik meg, és a legvadabb képzeletet felülmúló elképzelések tapadhatnak hozzá” (i. m.: 18). Az önkényesség–nem önkényesség kérdését az idézet még két, témánk szempontjából releváns gondolattal egészíti ki. Részben kiolvasható belőle, hogy a terápiában folyó kommunikáció eszközei között a verbálisak mellett ott vannak a nem-verbálisak is, másrészt pedig – a nem-verbális kifejezőeszközöktől szinte elválaszthatatlanul – kiemeli a nyelvhasználat érzelmi mozzanatait. Fontos hangsúlyozni, hogy Bálint nem állítja, és a szövegből sem következik, hogy a felnőtt nyelv szintjén nem jelenhetnének meg non-verbális kifejezőeszközök, és hiányozna az érzelmi mozzanat.

A fentiekben megpróbáltunk számba venni néhány olyan kérdést, amely mind a nyelvész, mind a nyelvvel mint elsődleges munkaeszközzel dolgozó pszichoanalitikus számára inspirálóak lehetnek, és – szerencsés esetben – kölcsönösen termékenyítőleg hathatnak gondolkodásukra. Ilyen közös kérdések:

- Hogyan alkotnak rendszert a verbális és nem-verbális kifejezőeszközök?
- Mennyire önkényes ez a rendszer, illetve mennyire engedi be (és használja föl) a nem-önkényes elemeket?
- Mennyire (és mitől) dinamikus a rendszer?
- Hogyan jelennek meg az érzelmek a nyelvben, van-e az érzelmi mozzanatok kifejezésében is rendszer, és mire használhatja az ezzel kapcsolatos tapasztalatokat a pszichoanalitikus?

Az alábbiakban két magyar tudós kísérletét mutatjuk be nyelv(észet) és pszichoanalízis összekapcsolására: Thienemann Tivadarét és Fónagy Ivánét.

A két kutató célkitűzése azonos: mindketten a tudattalan folyamatok nyelvi lenyomatait keresik. A megvalósítás (a nyelv mely területét, milyen elméleti háttérrel, milyen koncepció alapján vizsgálódnak), és ennek

megfelelően a következtetések (vagy éppen ezek hiánya) azonban teljesen eltérő attitűdről tanúskodnak. Talán nem véletlenül: a két tudós életútjából arra lehet következtetni, hogy két erősen eltérő kutatói „archetípust” képviselnek.

3. Thienemann Tivadar (1890–1985)

Thienemann életét és szakmai karrierjét két világosan elkülönülő szakaszra osztotta a második világháborút követő emigrációja. Az életrajzi adatokból (Thienemann 2010; Simoncsics 2016; Fogarasi 2019) kiemelendő legfontosabb tények, hogy magyarországi német (*Ungarn-deutsch*), lutheránus lelkészcsaládból származott, germanista filológus, a szellemtörténeti (*Geistesgeschichte*) irányzat ismert és elismert képviselője volt a két világháború közötti Magyarországon. Szellemtörténeti arculata jellemzésére Dávidházi (2009) ihletett esszéje és a Müller Péter (2016) szerkesztette kissé szárazabb kötet a jó kiindulópont. A pécsi és a budapesti egyetem professzoraként dolgozott, és fiatalon, 1923-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, székfoglalóját Mohács és Erasmus összekapcsolásáról tartotta. Ennek sokat vitatott történetéről lásd Balogh (2008).

Fő kutatási területe a német irodalom története és az irodalomelmélet volt. Ebből az elköteleződésből olyan, ma is figyelmet érdemlő művek születtek, mint az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* (1930), vagy az általa szerkesztett, igen széles szellemi spektrumot átfogó és a szellemtörténeti gondolkodásmódot képviselő folyóirat, a *Minerva* (1922–1944)

1947-ben elhagyni kényszerült az országot. Rövid európai tartózkodást követően az Egyesült Államokban, Massachusetts államban telepedett le, és itt is professzorként, valamint kutatóként dolgozott. Ezekről a drámai átalakulásokról a Balogh Tamás (2014) szerkesztette kötetben önéletrajzai is beszámolnak. Életének ebben a szakaszában került érdeklődésének középpontjába a pszichológia és a pszichiátria, ezen belül is a pszichoanalízis, valamint a nyelvpszichológia. Az életmű ezen, második felének a szintézise 1973-ben megjelent, kétkötetes munkája, a *The Interpretation of Language* (első kötet: *Understanding the Symbolic Meaning of Language*; második kötet: *Understanding the Unconscious Meaning of Language*) A mű első kötetének magyar fordítása 2016-ban jelent meg, Simoncsics Péter fordításában és Thienemann életéről, valamint e munkájának születéséről fontos összefüggésekre rávilágító előszavával (*A nyelv interpretációja I. A nyelv szimbolikus jelentése*).

Az emigrációra és a témaváltásra utólagos szubjektív indoklásokat adott. *Ungarndeutsch* volta miatt kirekesztettnek érezte magát Magyarországon (Simoncsics i. m.: 11), és bár szellemi tájékozódásának legbiztosabb pontja karrierje itthoni időszakában az Eötvös Collegium volt, maga nem került be a Collegium tanári karába. Ennek oka bizonyára összetett, ám érezhette úgy, hogy onnan a nemzeti és franciás orientáció „kinézte” őt. Ez tovább fokozhatta kirekesztettség-érzését.

Az itthoni szakmai elismertség után, 57 évesen emigrált. Mondhatnánk, túl a zeniten, ismét gyökértelesen érezhette magát – ráadásul most idegenben. A gyökerek elvesztése, majd az újak keresése utáni vágy szempontjából érdekes az is, hogyan „alakult” neve és annak írásmódja, hogyan lett Thienemann Tivadarból az emigrációban Theodore Thass-Thienemann (vö. Simoncsics i. m.: 14). Stabilitást kellett teremteni, vagy legalább kísérletet tenni erre, s ebben segíthetett valamilyen új kutatási terület, amely érdekli, és amelybe beleviheti itthon hagyott életének kutatói tapasztalatait is. A pszichoanalízis kínálkozott két okból is. Mint szellemtörténész és germanista, Thienemann már idehaza ismerte Freudot. Másrészt az 1950-es évek Amerikájában a pszichoanalízis a kulturális vezérszínre, az akadémiai pszichológiától Hollywoodig.

Amikor életrajzi feljegyzéseiben Thienemann részletesen beszél emigrációjának okairól (Thienemann 2010: 23, idézi Simoncsics i. m.: 15–16), az „indokok” között találunk egy meglepőt: „[...] hát szeretnék külföldre menni és szeretném angol nyelven kifejezni gondolataimat” (i. h.). Vajon mi mozgathatja a német gyökerekkel rendelkező germanistát, hogy egy német nyelvhez kötődő tudományról, a pszichoanalízisről, és magáról a nyelvről, egy olyan nyelven írjon, amelyhez semmilyen kötődése nincsen? Objektív magyarázat, hogy Amerikában a pszichoanalízisről angolul kellett írni. Viszont szubjektívebben, a pszichológia oldaláról közelítve is vetődhetnek föl okok. Az új nyelv használata segített volna az új stabilitás megteremtésében? Vagy, épp ellenkezőleg, a távolságtartást segítő eszköz lett volna egy érzelmileg is determinált kutatási területen és élethelyzetben? Mindezek persze csak találgatások, tény azonban, hogy a nyelv pszichoanalitikus interpretációjáról írott monumentális műve angolul született meg.

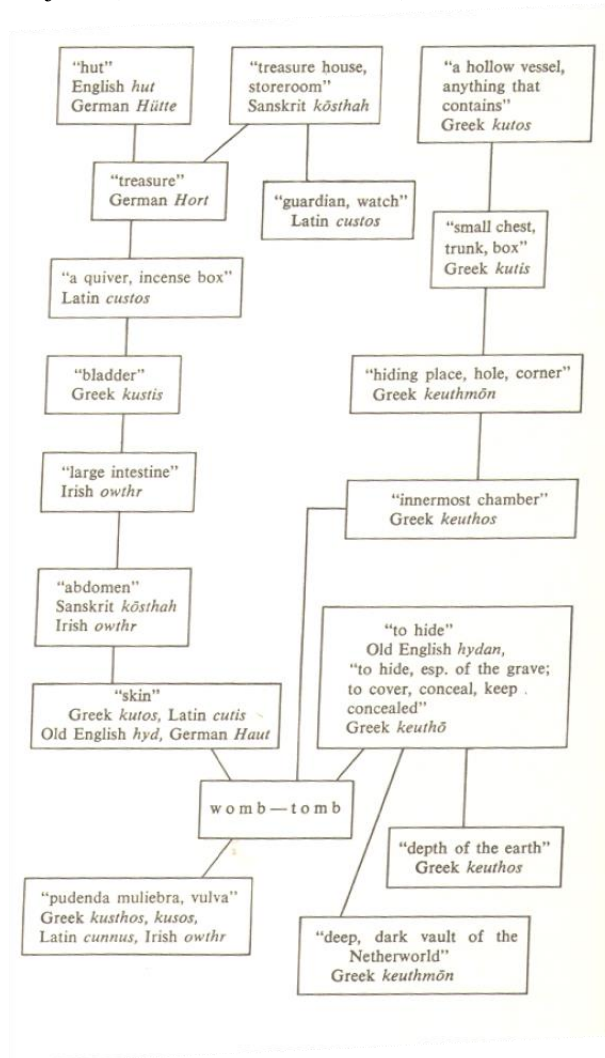
Thienemann műve a verbális nyelv egyetlen területén vizsgálódik: Freud *Álomfejtés*-ét mintaként tekintve, pszichoanalitikus ihletettségű, a jelentés emocionális mozzanatait is feltárni kívánó szó- és szójelentéstörténetet, „szófejtéseket” alkot. A nyelvészetben belül a történeti-etimoló-

giai orientáció minden bizonnyal összefügg (csakúgy, mint a már korábban említett nyitottság a pszichológia iránt) a szellemtörténeti gondolkodásmóddal, és egyidejűleg az emigrációban való gyökérkeresést is szimbolizálhatja. Nyelvtörténet és szellemtörténet összefüggéséhez, illetve a nyelv emocionális mozzanatainak a feltárásához érdekes adalék áttekinthető Zolnai Bélának a Minervában publikált tanulmányait. Az induló évfolyamban megjelent, *Nyelvtudomány és szellemtörténet* című tanulmánya (Zolnai 1922: 93–103) tartalmazza a szellemtörténeti háttérű nyelvészeti kutatás alapelveit. Ennek keretében külön kitér a *Wörter und Sachen*-mozgalom hatására a szellemtörténeti megalapozottságú szótörténet-feltárásban. Zolnai egyébként Fónagy Ivánnak is meghatározó jelentőségű tanára volt, így műveinek tanulmányozása Fónagy szellemi háttérének a jobb megismeréséhez is hozzájárulhat.

Az etimológizálás alapja Thienemannnál nem a klasszikus nyelvtörténetben megszokott, pozitivista elvű genealógiai levezetés. A szavak származása helyett az etimológiai kutatás Thienemann számára a szó jelentésének egy bizonyos asszociációs hálózatba való beleillesztését, illetve ennek az asszociációs rendszernek és az ebben működő tudattalan mechanizmusoknak a feltárását jelenti. Látszólag teljesen eltérő, egymással összefüggésbe nem hozható jelentések mélyén sokszor meg lehet találni az archaikus „jelentésmagot”, ez azonban Thienemann elméletében soha nem a közös eredet, hanem a tudattalan fantáziák által átszótt közös asszociációs mező eredménye, ami összefügg a jelek motiváltságának keresésével (Fogarasi 2019: 82–84). Ilyen közös asszociációs mezőt hozhat létre többek között két szó rímélése vagy a homofónia. Extravagáns etimológiák születnek ezzel a közelítésmóddal (Pléh 2016: 181).

A bibliai-mitológiai-irodalmi-stilisztikai megalapozottságú elemzések (vö. különösen Thienemann 2016: 157–181) széles skálán mozognak (a nyelvek tekintetében is, amelyekből a szavak származnak) A rímelés hozná létre az asszociációs mezőt, s így a jelentések tudat alatti összefonódását, valamint tenné felismerhetővé a közös „jelentésmagot” például a genealógiájuk szempontjából eltérő német *Fleck* ’folt’ – *Kleck* ’paca’ – *Dreck* ’sár’, ’piszok’ (i. m.: 159) vagy az angol *casket* ’kincsesládika’, ’koporsó’ (!) – *basket* ’kosár’ (i. m.: 180–181) szavak között. A rímelés és a tudattalan jelentés-összekapcsolódás különösen látványos példáit nyújtják az ikerszavak: angol *hugger-mugger* ’zűrzarvar’, vagy a több nyelvben is fölbukkanó *hocus-pocus* (i. m.: 161). Némely etimológiai levezetéshez az összefüggések szemléltetésére Thienemann ábrát is készített: az általunk illusztrációként választott ábrázolás a műben több helyütt emle-

getett angol *womb* 'anyaméh' – *tomb* 'sír' szavak jelentéshálózatának alakulását mutatja be (Thienemann 1973/2: 92).

1. ábra: A *womb* és *tomb* összekapcsolása Thienemann művében

A másik, asszociációs mezőt létrehozni képes erő, a homofónia mögött Thienemann ismét csak megtalálja a tudattalanba száműzött jelentést

(Thienemann 2016: 96), de a homofónia kapcsán kiemeli a nyelvhasználat egyénhez kötöttségét is (vö. Fogarasi i. m.: 83–84).

Amikor egy szó jelentése megváltozik – a háttérben feltételezve a tudattalan által átszótt asszociációs mezőt – a korábbi jelentés nyomai mindig megőrződnek a későbbi jelentésekben. Az elfojtott, elfelejtett, „kiszakadt”, tudattalanná lett jelentéselemek beszédünk bármely elemében, akarattunkon és befolyásunkon kívül bármikor felelevenedhetnek, „feltolakodhatnak” a tudatunkba (vö. Pléh 2016: 184), előidézve ezzel beszédünk kétértelműségét („double entendre”, Thienemann i. m.: 46; Fogarasi i. m.: 88). A tudattalanná vált jelentéselemek megelevenedését Thienemann kétarcúnak látja (i. m.: 94, Fogarasi i. m.: 88–90). Ezt hangsúlyozza az is, hogy a tudattalan elemeket metaforikusan titkos erőforrásnak (secret source of strength), ugyanakkor méregnek (poison), vagy egyenesen rákos burjánzásnak (cancerous growth) nevezi (i. h.).

Termékenyítő erejű mindez, a nyelv dinamicitásának forrása a művészi nyelvhasználatban, csodálatra méltó a skizofrének nyelvében. A rég elfeledett jelentések feleledése azonban kívül áll kontrollunkon, kiszámíthatatlan, befolyásolhatatlan, épp ettől veszélyes, egyenesen romboló hatású is lehet.

A korai pszichoanalitikusok az álomból, az elvétésekből, a tünetekből és a művekből következtettek a tudattalan működésére. Thienemann nyelvészeti munkássága ebbe a sorba emeli be a nyelvet olyan „terepként”, amelynek jobb megismerésével a tudattalant is mélyebben tárhatjuk föl (vö. Thienemann i. m.: 58; Fogarasi i. m.: 81; Faluvégi 2018: 30–31).

4. Fónagy Iván (1920–2005)

A Thienemannhoz hasonlóan szintén emigráns Fónagy Iván életművében nem jelentett nyelvi és szakmai cezúrát az emigráció. Az 1940-es évek elején induló szakmai karrierjében mindvégig párhuzamosan van jelen a nyelvészet és a pszichoanalízis iránti elköteleződés, s mindig frankofón kutató volt. 1967-ben telepedett le végleg Párizsban (Fónagy 1997: 49).

Fónagy nyelvészeti munkássága a műszeres fonetikától indult mint Laziczius-tanítványé, és a költői nyelv vizsgálatának irányában bontakozott ki. Nyelvészeti gondolkodását a strukturalizmus, ezen belül is elsősorban Saussure és a Prágai Iskola határozták meg. A műszeres fonetika iránti érdeklődésével függhet össze, hogy a nyelv nála nem csupán verbális kifejezőeszközök rendszerét jelenti, hanem nem-verbális akusztikus kifejezőeszközök rendszerét is (hanglejtés, hangsúly, szünetek stb.). Nyelvészeti

szempontból ezek elemzéséhez keresett támpontokat a pszichoanalitikus tudásban.

A pszichoanalízishez való közelkerülésében meghatározó mozzanat, hogy 1940 körül ő volt Hollós István pszichofonetikai dolgozatának nyelvész konzultánsa. Hollós István pszichiáter rendszeres pszichoanalitikus nyelvelméletet kívánt alkotni, amely a nyelv valamennyi szintjét (fonetika, morfológia, mondattan) tárgyalta volna. A tervezett műből csak az említett fonetikai fejezet készült el, ebből azonban kaphatunk némi iránymutatást arra, hogyan képzelte Hollós a további részeket. A fejezetet, Fónagy Iván „Beszámoló”-jával és Takács Mónika bevezetőjével, a *Thalassa* folyóirat 2002-ben adta ki (Hollós 2002; Fónagy 2002; Takács 2002).

Hollóssal való konzultációit követően analízisben vett részt Pfeifer Zsigmondnál, Lévy Katánál és Hermann Imrénél. Hermannhoz fűződő kapcsolata azért is fontos, mert a későbbiekben közösen is publikáltak (Hermann – Fónagy 1963), és Hermann-nak a megkapaszkodási ösztönrel kapcsolatos nézetei Fónagy gondolkodásában központi szerepet játszottak (Fónagy 1978: 82).

Fónagy elkötelezett strukturalista akkor is, amikor a tudattalan le nyomatait keresi a nyelvben: vizsgálódásait a nyelvi klasszikus formai szintek mindegyikére (fonetika, morfológia, szintaxis), s a szemantikára és a nyelvi funkciók kérdésére is kiterjeszti. Ugyancsak a strukturalizmus hatását mutatja, hogy Fónagy különleges fogékonysággal fordul a nyelv önkényes és nem-önkényes mozzanatainak, a nyelvi jel motiváltságának a kérdései felé. Ebben a közelítésmódjában az egyidejűen jelen lévő, megalapozott nyelvészeti és pszichoanalitikus tudás szerencsésen egészítik ki egymást, és ez az egymásra hatás teszi egyedivé Fónagy nyelvfelfogását.

A nyelvészeti és a pszichoanalitikusi tudás összekapcsolásáról Fónagy reflektíven is írt, akkor, amikor ez már népszerű gondolattá vált. Freudtól, Lacantól vagy Thienemann már emlegetett nézőpontjától eltérően úgy vélte, hogy nem a nyelv vezet el a tudattalan folyamatok mélyebb megértéséhez, hanem épp ellenkezőleg: a tudattalan folyamatok feltárása segíthet a nyelv bizonyos jelenségeinek megértésében (Fónagy 1997: 53).

4.1. Hogyan értelmezi Fónagy a nyelvet?

A nyelvészi és a pszichoanalitikusi gondolkodásmód egyidejű (és egyenértékű) jelenléte mutatkozik meg már abban is, hogy Fónagy Iván a nyelvet gesztusok és önkényes jelek rendszerének tekinti. A gesztus alapú nyelvkeletkezési felfogás már Wundt idejéből megvolt a nyelvpszichológiában (lásd a Blumenthal szerkesztette 1974-es Wundt-kötetet, melyben Wundt, G. H. Mead és Karl Bühler nyelv és gesztus felfogásai kerültek szembeállításra), s a Fónagyot ihlető Bühler is sokat foglalkozott vele. A kettő: gesztus és önkényes jel összeegyeztetése első pillantásra meglepőnek tűnhet, azonban érthetővé válik, amint közelebbről megvizsgáljuk, mit ért Fónagy gesztus alatt.

Fónagy a gesztus megjelölést tág értelemben használja, minden általa gesztusnak tekintett jelenség közös ismérve a mozgás. Alaptétele, hogy a szó mai értelmében vett, verbalitáson és grammatikán alapuló nyelvet egy tetthez közel álló, expresszív mozgásokból álló kifejezőmód előzte meg. A két állapot közötti fejlődés állomásai a következők lehetnek: (1) egy elképzelt eseménysornak (menekülés, vadászat stb.) a teljes test mozgásaival való leképezése, utánzása; (2) ugyanennek az eseménysornak a „sűrített”, a fő tartalmi elemekre koncentráló, csak bizonyos testrészek (kar, arcizmok stb.) gesztusait használó leképezése; (3) az eseménynek a beszédszervek általi, hanggi gesztusok formájában való, bensővé, láthatóból hallhatóvá tett leképezése. A mágia által színezett fejlődési sor részletes bemutatásához vö. Fónagy 1978: 63–64; Fónagy – Fonagy 1995: 370–372). Érdekes módon egy nemzedékkel később a nyelv keletkezésére vonatkozó elméletében hasonló cselekvés – gesztus – hangadás szekvenciát hirdet Merlin Donald (2001) millió éves idői sávban.

A gesztikulálás testi finomodásával párhuzamosan csökken a „valóságközeliség”, nyelvészeti megfogalmazással: a nyelvi kifejezési forma és a nyelvi tartalom viszonya egyre kevésbé természetes, nem-önkényes, „bensőséges”, és egyre jobban közelít az önkényeshez (Fónagy i. h.; Fónagy – Fonagy i. m.: 373). Ezen a ponton egyeztethető össze Fónagy-nak a nyelvet egyszerre gesztusok és önkényes jelek rendszerének tekintő elképzelése: a nyelv fejlődési vonalának minden fázisát gesztusok alkotják (a szó mai értelmében vett nyelv elemei is gesztusok: verbális gesztusok). Mozgás, gesztus és grammatika összefüggését érzékelteti a grammatika „befagyott mozgássor”-ként való felfogása, például ma Jackendoff (2002) modellje (Pléh 2014b: 1066). A gesztusok formai és tartalmi

oldala a fejlődés során folyamatosan távolodik a természetességtől, a nem-önkényességtől, és közeledik az önkényesség felé.

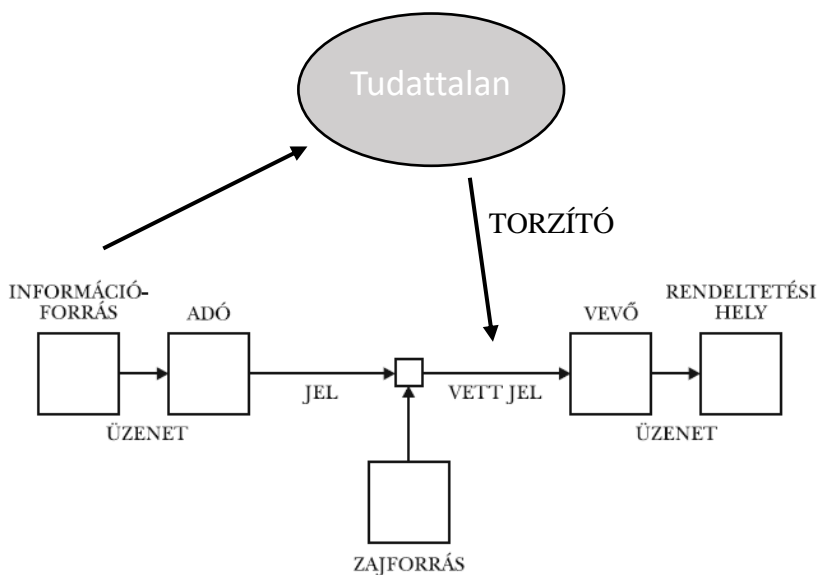
Ahogy utaltunk rá, a gesztus fogalmát Fónagy tágan használja. A gesztus szinonimái nála az utánzás, a mintha-cselekedet, és gesztusokként tekint a költői nyelv kifejezőmódjaira is: ezek mozgások a jelentéstérben (vö. Fónagy 1997: 51). A „mozgás a jelentéstérben”-megfogalmazást Fónagy itt a metaforára használja. Más műveiből azonban úgy tűnik, hogy a metaforát is tág értelemben, „metaforikusan” alkalmazta, és nem csupán a klasszikus értelemben vett metaforát, hanem más költői (vagy nem költői, de a megszokottól eltérő) kifejezőmódokat is értett alatta (ehhez vö. Fónagy 1978: 78–92, különösen 89).

A metaforikus kifejezőmódokkal kapcsolatban fontos még megemlíteni, hogy Fónagy szerint a metaforák „az Én és az »Es« határterületét fürkészik” (Fónagy i. m.: 87), s különösen alkalmasak annak a szemléltetésére, hogy hogyan hatják át a nyelv jelenét és megújulását ősi gondolkodási mechanizmusok (vö. Fónagy 1997: 54; Fónagy – Fónagy i. m.: 407–408). Ez a gondolat már tovább mutat Fónagy kettős kódolás elméletére (l. később).

A gesztusok között találunk még valamit, ami Fónagy életművében sokhelyütt felbukkan: a torzítót vagy – más szóval – transzformátort. Ezzel egy olyan eszközt jelöl Fónagy, amely a nyelv teljes rendszerében, az elemi szintektől kezdve a szemantikán át a nyelvi funkciókig, a beszélt és az írott nyelvben, különös tekintettel a költői nyelvhasználatra, mindenütt jelen van, és az a szerepe, hogy az önkényes jelekből álló kifejezést „átgyúrja”. A torzító/transzformátor – és itt megint „belép” a pszichoanalitikus Fónagy – primer, archaikus, tudattalan, nem-önkényes mozzanatokból áll.

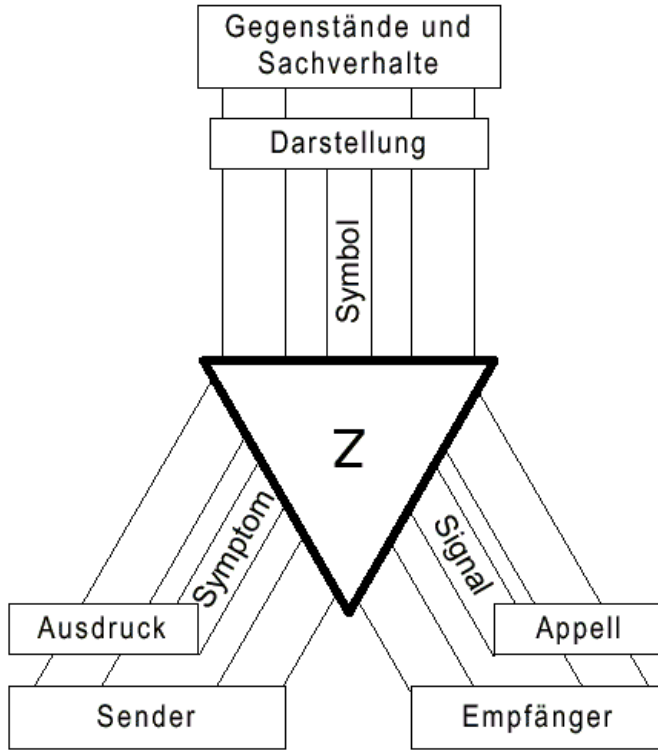
Az első pillantásra talán szokatlan szóhasználatnak két oka lehet. Az egyik, hogy Hollós István *Álomfejtés*-fordításában a torzító szót használta az Entstellung megfelelőjeként (vö. Freud 1900/1985: 291–292). A másik, hogy a nyelvészeti információelmélet iránt is elkötelezett Fónagy ezzel a műszóhasználattal is megpróbálta érzékeltetni: a torzító nem azonos a zajjal. A zaj kívülről érkezik, kívülről megzavarhatja, de nem „gyúrja át” az üzenetet, a címzett pedig nem dekódolja azt. A torzító/transzformátor ezzel szemben belülről érkezik, „átgyúrja” az üzenetet, érzelmi mozzanatot visz bele, és a címzett néha tudja dekódolni azt, például a beszélő rejtett haragját vagy keserűségét (Pléh 2018: 21). Zaj és

torzító különbségét a 2. ábra szemlélteti, Jakobson (1969) modelljét aktualizálva.

2. ábra: Információelméleti séma a nyelvi funkciókról (a szerzők saját ábrázolása, Shannon – Weaver 1948/1986 ábrájának felhasználásával)

Fónagy elméleti beágyazottságának másik fontos eleme Bühler elmélete a nyelvi jel funkcióiról. Bühler értelmezésében a nyelvi jelnek három funkciója van: a kifejező (a küldő oldaláról, belső élmények által meghatározott), a felhívó/viselkedésirányító (a fogadó/partner oldalán, őt irányítva), valamint az ábrázoló funkció (külvilágra utalás). E három funkció viszonyait szemlélteti a 3. ábra.

3. ábra: Karl Bühler (1934) szemantikai háromszöge
Bühler eredeti ábrázolásában

Gondolatmenetünk szempontjából az elméletből azt lényeges kiemelni, hogy Bühler és Fónagy egyaránt amellet érveltek, hogy az emberi nyelv „kiváltsága” és legfejlettebb funkciója az ábrázoló. Ugyanakkor minden nyelvi megnyilvánulásban megjelenik a kifejező funkció is: ez képviseli az érzelmi mozzanatot. A kérdést a nyelvészet felől, önkényesség–nem-önkényesség szempontjából közelítve: az ábrázoló funkciót az önkényes, a kifejező funkciót a nem-önkényes jelek határozzák meg. Az önkényesség – nem-önkényesség kapcsán felvetődik még a nyelvi jel motiváltsága is: a nem-önkényes jelhasználat motiváltsággal, az önkényes pedig nem-motiváltsággal párosul.

A nyelvi funkciókat Fónagy (1978: 81) pszichoanalitikusan is értelmezi. Eszerint a funkciók a regresszió különböző szintjeiként is leírha-

tóak: az ábrázoló funkciótól a kifejező felé mozgás a regresszió folyamatát is mutatja. Fónagy ebben a keretben nem csak Bühler három nyelvi funkcióját elemezte, hanem Jakobson fatikus, poétikai és metanyelvi funkcióit is (i. m.: 82–84).

4.2. A torzító/transzformátor, a nyelv rendszerszerűsége és dinamicitása Fónagy gondolkodásában

A torzító/transzformátor, amely primer, archaikus, tudattalan, nem-önkényes mozzanatokot tartalmaz, Fónagy felfogásában a nyelvi megnyilvánulás emocionalitásának a hordozója. Biztosítja a nyelv dinamizmusát, és – amint fentebb szó volt róla – a nyelv teljes rendszerében jelen van. Szemléltetésül a hangok és a mondatok szintjéről választottunk példákat:

- Fonémák szintje: valamely beszédhang semleges artikulációját módosítjuk („torzítjuk”), például egy magánhangzót zártabban vagy nyíltabban, hosszabban vagy rövidebben ejtünk ki. Bizonyos hangok, így pl. az *l* és az *m* vagy a labiális, mély magánhangzók (pl. *o*, *ó*, *a*) kellemes hanghatást hordoznak (vö. Fónagy i. m.: 83; ill., bővebben, az „orális utánzás”-ról és a fonetikai szimbolizmusról: Fónagy – Fonagy i. m.: 373–383);
- Mondatszint: a grammatikai szerkezet felbomlása („torzulása”) történik meg, s ez fejezi ki az érzelmi mozzanatot: *Annyiszor kérdeztem már, hogy miért nem lehet időben hazajönnöd? ~ Miért nem lehet, annyiszor kérdeztem már, időben hazajönnöd?* (vö. Fónagy i. m.: 67–73; Fónagy – Fonagy i. m.: 392–398).

4.3. A nyelv kettős kódolása

Fónagy munkásságának áttekintésekor két elemet próbáltunk mindvégig szem előtt tartani. Az egyik, hogy a nyelvről való gondolkodását folyamatosan együttesen és egymással összhangban határozta meg a strukturalista nyelvész és a pszichoanalitikus közelítésmódja. A másik pedig, az előbbivel szoros összefüggésben, hogy minden nyelvi megnyilvánulásban két komponens (a nyelvészeti közelítésmód és az elmélet szempontjából: két kódot) látott: egy értelmet és egy érzelmet, amelyek között folyamatos összjáték van. „A verbális érintkezés két egyidejűleg érvényes merőben eltérő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és a jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot: nevezzük természetes kódnak. És egy ebből

kinőtt, fejlettebb önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyen-fajta eszmei köldökzsinórt” (Fónagy 1966: 70, kiemelés az eredetiben).

Erre az elgondolásra épül Fónagy kettős kódolás elmélete, amely nyelvészeti és pszichoanalitikusi gondolkodása szintézisének is tekinthető. A kettős kódolás elmélete szerint az értelmi kód, a kijelentésszerű szerveződés az elsődleges. Ugyanakkor ez a grammatika és a tudatos folyamatok terepe. Az érzelmi kód az aktuális közlésben másodlagos, s ebben a tudattalan folyamatok vannak jelen.

Első pillantásra is feltűnik, hogy ebben a felosztásban az elsődleges kódhoz tartoznak a tudatos folyamatok, a másodlagoshoz pedig a tudattalanok. Ezen a ponton a nyelvész és a pszichoanalitikus közelítésmódja szembekerül egymással. A kettős kódolás elméletének logikai megalapozottságát azonban mindez nem veszélyezteti, ha behelyezzük magunkat mind a nyelvész, mind pedig a pszichoanalitikus gondolkodásmódjába, és megpróbáljuk az elméletet a kód (nyelvészet) és mechanizmus/folyamat (pszichoanalízis) műszavak használatával értelmezni.

A nyelvész számára az elsődleges kódot a grammatika képviseli. A grammatikát tudatos folyamatok hozzák létre, amelyek fejlődéslélektanilag későbbi, pszichoanalitikus szempontból másodlagos mechanizmusok. Az elsődleges, grammatikai kódot árnyaló kód a nyelvész számára csupán másodlagos lehet. Ezt a kódot tudattalan mechanizmusok határozzák meg, amelyek ugyanakkor fejlődéslélektanilag korábbiak, a pszichoanalitikus értelmezésben tehát elsődlegesek. Az elsődleges kód így a másodlagos mechanizmusok/folyamatok színtere, a másodlagos kód pedig az elsődleges mechanizmusoké/folyamatoké. Beszédes, hogy Fónagy különböző helyeken milyen, egymás szinonimáiként használt jelzőkkel illeti az elsődleges és másodlagos mechanizmusokat. Elsődleges mechanizmusok: primer, archaikus, paleologikus, prelingvális; másodlagos mechanizmusok: szekunder, racionális, logikai, lingvális (vö. Fónagy 1978, különböző szöveghelyei). A kettősségeket foglalja össze az 1. táblázat.

1. táblázat: A két kód rendszere Fónagnál (a szerzők saját ábrázolása)

	Elsődleges kód	Másodlagos kód
Jelölt	Kijelentés	Érzelem
Beszédben	Központi	Ráépült
Fejlődés/evolúció	Másodlagos	Kiinduló

A kettős kódolás elméletének logikáját tovább erősíti, ha visszautalunk arra, hogy Fónagy a nyelvet gesztusok rendszerének tekinti. Eszerint a grammatika által létrehozott elemek is gesztusok: verbális gesztusok. A tudatos, verbális gesztusokat árnyalják, módosítják, „gyúrják át” a tudatalan gesztusok. Az árnyaló, módosító, „átgyúró” eszköz pedig nem más, mint a gesztusok között már emlegetett torzító/transzformátor (vö. fentebb).

A kettős kódolás elméletének vannak további jellegzetességei, amelyek a nyelvészeti és a pszichoanalitikus gondolkodásmódban egyaránt eredetivé és egyedivé teszik:

- a két kód nem párhuzamosan működik, nem választható külön egymástól, hanem folyamatosan egybejátszanak;
- a második kód „paraziter”, ráépül az első kódra: nincs második kód kifejezett első kód nélkül (vö. Fónagy 1978: 85, 1997: 51);
- a második kódban jelen lévő, a torzító/transzformátor által tartalmazott primer mechanizmusok nem „rombolják le” a nyelvet, épp ellenkezőleg: folyamatos összjátékban az első kóddal, a nyelv eleveenségét és fejlődését szolgálják. Ezért is van kulcsszerepük a nyelvi változásokban vagy a művészi nyelvhasználatban (vö. Fónagy 1978: 96, 102).

E három sajátosság kapcsán érdemes emlékezetbe idéznünk Bálint Mihály vagy Thienemann korábban idézett gondolatait a nem tudatos elemeknek a nyelvben való megjelenéséről. Bálint egyértelműen regresszióként tekint a „felnőttnyelv”-től az őstörés szintjének nyelvhasználatához való visszatérésre (erre utal a két elnevezés is, amellyel a két szint nyelvhasználatát illeti).

Thienemann gondolkodása a nem tudatos elemek megjelenéséről a nyelvben a jelenség kétarcúságát emeli ki: noha szól róla, hogy a „double entendre” a művészi nyelvhasználatban termékenyítő lehet, egyidejűleg olyan veszélyforrásként is tekint rá, amely szélsőséges esetben le is rombolhatja a nyelvet. Nála is sokatmondóak a szavak, amelyekkel beszél

erről: a tudattalanná vált jelentéselemek „feltolakodnak” a tudatunkba, „mérgek”, „rákos burjánzások”.

Ezzel szemben Fónagy a második kódban a több szempontból is értékes forrást látja: nemcsak a nyelv fejlődését, a művészi nyelvhasználatot támogatja, hanem a kódban jelen lévő elsődleges mechanizmusok jobb megismerésével a nyelv keletkezésébe is bepillantást nyerhetünk.

5. Összefoglalás

Tanulmányunkban két magyar kísérletet mutattunk be tudattalan mozzanatoknak a nyelvben való megtalálására.

Az egyik kísérlet az ízig-vérig germanista Thienemann Tivadaré. Germanista iskolázottsága erősen meghatározza azt a módot, ahogyan a nyelvet és a pszichoanalízist összekapcsolja. A nyelvészeti keretet Hermann Paul újgrammatikus, pszichologizáló nyelvfelfogása, az asszociatív folyamatok középpontba állítása jelenti. Az ehhez illeszkedő, pszichoanalitikusan is értelmezhető terep számára a szó- és szójelentéstörténet. Etimológiai nem genealógiai alapúak, hanem a szavak hangzása (rímelés, homofónia) által létrehozott asszociációs mezőhöz kötődnek.

A másik kísérlet, Fónagy Iváné, az elkötelezett strukturalista közelítésmódját tükrözi. A nyelv struktúrájából, illetve a kommunikációs modellekből kiindulva keres kapcsolatot a pszichoanalízissel. Ez mutatkozik meg abban, hogy a tudattalan mozzanatok nyomait nem csupán egyetlen, kitüntetett terepen keresi, hanem a nyelv minden elemi szintjéhez, valamint a szemantikához és a Bühler- és Jakobson-féle nyelvi funkciókhoz is megpróbálja hozzárendelni. Törekvéseinek szintézise a nyelv kettős kódolásának elmélete, amely az értelmi és az érzelmi mozzanatok állandó egymásba fonódását hirdeti a nyelv minden megnyilvánulási formájában.

Irodalom

- Bálint Mihály (1967/2012), *Az östörés*. Ford. Boross Ottilia. Animula Kiadó, Budapest.
- Balogh Tamás (2008), *Erasmus minden időben*. Thienemann Tivadar 1936-os Erasmus-emlékbeszéde. *Helikon* 52: 90–208.
- Balogh Tamás (2014), *Ő volt Thienemann*. Kijárat Kiadó, Budapest.
- Dávidházi Péter (2009), *Menj, Vándor*. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés. *Pro Pannónia*, Pécs

- Donald, Merlin (2001), *Az emberi gondolkodás eredete*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Erdélyi, Matthew H. (2006), The unified theory of repression. *Behavioral and Brain Sciences* 29: 499–511.
- Faluvégi Katalin (2018), Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós. *Imágó Budapest* 7/3: 30–52.
- Fogarasi, György (2019), Idioms and idiotisms: Theodore Thass-Thienemann's The interpretation of language and spectral inheritance. *Hungarian Cultural Studies* 12: 79–91.
- Fónagy Iván (1966), A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 4: 69–76.
- Fónagy Iván (1978), *Nyelvek a nyelvben*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12: 61–105.
- Fónagy Iván (1997), *Nyelvészet és pszichoanalízis*. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa* 8/1–2: 42–58.
- Fónagy Iván (2002), Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa* 13/1–2: 74–76.
- Fónagy, Iván – Fonagy, Peter (1995), Communication with pretend actions in language, literature and psychoanalysis. *Psychoanalysis and contemporary thoughts* 18/3: 363–418.
- Fonagy, Peter – Target, Mary (2005), *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Gondolat-Infonia Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund (1900/1985), *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Helikon Kiadó, Budapest.
- Freud, Sigmund (1901/1958), *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Bibliotheca, Budapest.
- Goldman-Eisler, Frieda (1968), *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. Academic Press, London/New York.
- Grünbaum, Adolf (2001), *A pszichoanalízis alapjai*. Ford. Ehmann Bea – Győri Miklós – Kavetzky Péter. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hermann Imre – Fónagy Iván (1963), A hangerő önvezérlése szokatlan körülmények között. *Magyar Nyelv* 59/3: 317–321.
- Hollós István (2002), Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Ford. Gromon András. *Thalassa* 13/1–2: 77–117.
- Jackendoff, Ray (2002), *Foundations of language: brain, meaning, grammar, evolution*. Oxford University Press, Oxford.
- Jakobson, Roman (1969), *Hang-Jel-Vers*. Gondolat, Budapest.
- Labov, William – Fanshel, David (1977), *Therapeutic discourse: Psychotherapy as conversation*. Academic Press, New York.
- Labov, William – Fanshel, David (1977/2001), *Beszélgetési szabályok*. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk. 2001), *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó, Budapest. 394–435

- Levelt, Willem J. M. (2013), *A history of psycholinguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Mahl, George F. (1956), Disturbances and silences in the patients's speech in psychotherapy. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 53: 1–15.
- Müller Péter (szerk.) (2016), *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Kronosz Kiadó, Pécs.
- Pittenger, Robert E. – Hockett, Charles F. – Danehy, John J. (1960), *The first five minutes: A sample of microscopic interview analysis*. Martineau, New York.
- Pléh Csaba (2011), Kísérleti és neurális Freud-értelmezés ma. *Imágó Budapest* 1 [22]/2: 45–76.
- Pléh Csaba (2014a), A pszicholingvisztika története. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.), *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 3–117.
- Pléh Csaba (2014b), A nyelv evolúciója. In: Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.), *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1033–1089
- Pléh Csaba (2016), Thienemann nyelvpszichológiája a pszichoanalízis és a pszicholingvisztika határán. In: P. Müller Péter (szerk.), *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Kronosz Kiadó, Pécs. 177–187.
- Pléh Csaba (2018a), A kognitív tudattalanról. *Magyar Filozófiai Szemle* 62/3: 9–29.
- Pléh Csaba (2018b), A kettős kódolás és a nem tudatos mozzanatok a nyelvben: Fónagy Iván koncepciója. *Imágó Budapest* 7/3: 19–30.
- Ricoeur, Paul (1965), *De l'interprétation. Essai sur Freud*. Fayard, Párizs.
- Saussure, Ferdinand de (1916/1998), *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Corvina, Budapest.
- Schleicher, August (1863/1869), *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Böhlau, Weimar. Angol fordítás új kiadása: *Darwinism tested by the science of language*. Koerner, Ernst F. K. (ed.), *Linguistics and evolutionary theory; Three essays*. Benjamins, Amsterdam.
- Shannon, Claude – Weaver, Warren (1948/1986), *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Országos Műszaki Könyvtár, Budapest.
- Simoncsics Péter (2016), A fordító előszava: Thienemann Tivadar (1890–1985) két neve és két élete. (Előszó Thienemann Tivadar „A nyelv interpretációja” című műve első kötetének magyar kiadásához.) *Tinta Könyvkiadó*, Budapest.
- Takács Mónika (2002), Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa* 13/1–2: 66–173.
- Thass-Thienemann, Theodore (1973), *The interpretation of language*. Vol. 2. *Understanding the unconscious meaning of language*. Aronson, New York.

- Thienemann Tivadar (2010), Az utókor címére. Thienemann Tivadar életrajzi feljegyzései. (Koncz Lajos gondozásában.) Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Thass-Thienemann Tivadar (2016), A nyelv interpretációja 1. A nyelv szimbolikus jelentése. Ford. Simoncsics Péter. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Wundt, Wilhelm (1974), The language of gestures. Ed. Blumenthal, Arthur L. De Gruyter, Berlin.
- Zolnai Béla (1922), Nyelvtudomány és szellemtörténet. Minerva 1/1–3: 93–103.